

УДК 631.1
JEL Classification Q 12

Харченко Т.Б.,
канд. екон. наук, доцент,
доцент кафедри екологічного
менеджменту та підприємництва,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Kharchenko T.B.,
cand.sc.(econ.), assoc. prof., associate professor
at the department of environmental
management and entrepreneurship,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

FUNCTIONING OF FARMS IN UKRAINE: THE STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Постановка проблеми. Світовий досвід розвитку економіки в сучасних умовах господарювання дозволяє стверджувати, що фермерство є одним з ключових секторів забезпечення економічної безпеки держави, розвитку її потенціалу та ефективної конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому аграрному ринках. Фермерство є традиційною формою ведення господарства в розвинених країнах, оскільки дозволяє виробити широкий асортимент товарів, підвищити самозайнятість населення та забезпечити високу якість продукції. Сучасний етап переходу до економіки сталого розвитку вимагає розробки на державному рівні ефективної політики підтримки фермерських господарств та їх ефективне господарювання, що має забезпечити вихід з фінансової кризи. В Україні виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється переважно в особистих селянських та фермерських господарствах, що цілком відповідає зарубіжній практиці. Проте, в Україні існує ряд бар'єрів, що стримують подальший розвиток аграрного сектора економіки. Так, серед першочергових проблем, що стримують розвиток фермерства в Україні є нестача обігових коштів у фермерських господарствах, застаріла матеріально-технічна база, відсутність необхідної інфраструктури, недосконалість системи оподаткування, неврегульованість питань вартості землі, обмежений доступ до кредитних ресурсів та інші. Зазначені проблеми стримують розвиток фермерства в Україні, а неефективна аграрна політика держави стримує появу «ефективного власника». Все це вимагає перегляду існуючих підходів та впровадження принципово нових інструментів як на локальному, так і державному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування та розвитку фермерських господарств в Україні досліджувались в працях таких українських вчених, як: І. Брюховецький, П. Гайдуцький, В. Гарбар, М. Дем'яненко, М. Коцупатрий, О. Маслак, Т. Маренич, М. Лупенко, В. Месель–Веселяк, В. Олійник, П. Саблук, В. Яценко та ін.

В. Месель-Веселяк наголошує, що для забезпечення визначених у Стратегії розвитку сільського господарства до 2025 року обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та забезпеченні його ефективності необхідно вирішити низку питань, першочерговими з яких є створення умов для розвитку фермерського виробництва шляхом удосконалення економічного механізму господарювання: цінової, податкової, дотаційної політики [4].

О. Маслак зазначає, що фермерство за останні два десятиліття стало традиційною формою ведення сільського господарства. Такі господарства виробляють широкий спектр продукції для внутрішніх потреб та експорту. Проте в Україні існує низка невирішених проблем, які стримують подальший розвиток дрібнотоварного виробництва [5].

П. Саблук у своїй роботі вважає, що аграрне виробництво в Україні, як і аграрний сектор загалом, тісно пов'язане з розвитком соціуму, свідомістю та філософією існування людини, а його рівень впливає на інші сфери людської життєдіяльності – економіку, управління, техніку та технології, культуру, побут на селі тощо. Аграрний сектор є основою добробуту всього населення держави. Впровадження інноваційної моделі розвитку аграрного сектору не можливе без розбудови інноваційної інфраструктури та створення ефективного землевласника [9].

В. Яценко переконливо доводить, що ринкова трансформація аграрного сектору вітчизняної економіки спрямована на підвищення його ефективності та конкурентоспроможності, сприяла відродженню інституту приватної власності на селі, становленню аграрного підприємництва, появи нових організаційно-правових форм господарювання. Значення аграрного підприємництва посилюється та набуває нового змісту в умовах глобалізації ринку продовольства і загострення на цій основі міжнародної конкуренції. Однією з ефективних форм господарювання, надійним засобом вирішення продовольчої проблеми суспільства є фермерські господарства [11].

Незважаючи на наявність великої кількості публікацій, проблеми функціонування та розвитку фермерських господарств залишаються ще недостатньо розкриті у наукових джерелах. Зокрема, недостатньо вивченими та дискусійними залишаються питання розвитку підприємницьких відносин, державної підтримки фермерських господарств, впровадження інноваційних рішень та підвищення інвестиційної привабливості аграрного сектора економіки.

Все це вимагає впровадження принципово нових підходів до ведення фермерського господарства та сучасних інструментів державної підтримки. Зокрема впровадження ефективної аграрної політики, як основи продовольчої безпеки держави, яка заснована на конкурентному власнику на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Постановка завдання. Метою статті є оцінка сучасного стану розвитку фермерських господарств України, зокрема дослідження їх стану, основних тенденцій розвитку в сучасних умовах та визначення перспективних напрямів удосконалення їх діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток підприємницьких відносин в агропромисловому секторі економіки України можливий шляхом використання різноманітних підходів. Велику частину сільського господарства України займає приватний сектор виробництва, що представлений різноманітними формами господарювання. Однією з форм малого бізнесу в аграрній сфері є фермерські господарства. Законодавчою основою створення, діяльності та припинення діяльності фермерських господарств є Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України «Про фермерське господарство» та інші нормативно-правові акти України.

Сучасні тенденції функціонування економіки України на засадах сталого розвитку вимагають переосмислення традиційних підходів до ведення сільського господарства. В Україні фермерські господарства почали активно розвиватися на початку 90-х років минулого століття. Якщо в 1990 році було зареєстровано лише 82 таких господарства, які в своєму користуванні мали 2 тис. га сільськогосподарських угідь, то за п'ять років поспіль їх чисельність зросла до 34,8 тисяч, а угіддя в їх використанні збільшилися до 786,4 тис. га. За підсумками 2014 року кількість зареєстрованих фермерських господарств в Україні становила 32,1 тис., що на п'яту частину менше, ніж роком раніше. У користуванні фермерів перебувало 4,7 млн га сільськогосподарських угідь, що більше порівняно з попереднім роком на 6 %, або майже 13% від загальної площі сільськогосподарських угідь [3]. У 2015 році продовжувалася тенденція до збільшення чисельності фермерських господарств. Станом на 1 липня 2015 року, за даними реєстру Державної служби статистики України, чисельність зареєстрованих господарств становила 39,5 тисяч. При цьому розміри використання угідь зменшилися. На середину 2015 року в користуванні таких господарств знаходилося 4,4 млн га сільськогосподарських угідь. Суттєві коливання у чисельності фермерських господарств та площами угідь в їх користуванні можуть залежати від чисельності підзвітних суб'єктів господарювання різним формам статистичної звітності, а також, виходячи з інформації щодо тимчасово окупованої території Автономної республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції. Станом на 1 січня 2018 року в Україні налічувалося 45 035 фермерських господарств, тоді як на аналогічний період минулого року їх було 44 409. Тобто, протягом 2017 року кількість фермерських господарств в нашій країні зросла на 2% (або на 626 господарств). Збільшилася і кількість сільськогосподарських кооперативів. Якщо станом на 1 січня 2017 року їх було 2014 (997 виробничих та 1017 обслуговуючих), то на початок 2018 року в Україні їх уже налічується 2069 (996 виробничих і 1073 обслуговуючих). Тобто, на 55 кооперативів або на 3% більше [3].

Голова Асоціації тваринників України Ірина Паламар зазначає, що: «Позитивна статистика 2018 року свідчить, що аграрна галузь в Україні почала потрохи відроджуватися. Адже останні кілька років вона лише занепадала, а кількість аграрних підприємств скорочувалася. Якщо звернутися до даних тієї ж статистики, то станом на кінець 2013 року в нас було 49132 фермерських господарств, тобто, на 9% більше, ніж сьогодні, і на 11% більше, ніж минулого року, а також 2223 сільськогосподарських кооперативи, що на 8% більше, ніж у 2018 році та 11% більше, ніж рік тому» [1]. Із загального землекористування і землеволодіння 16240,3 тис. га, або 44,6% загального земельного фонду, перебували у господарській діяльності сільськогосподарських підприємств, 4308,6 тис. га (11,8%) – у фермерських господарствах та 15868,7 тис. га (43,5 %) – в особистих селянських господарствах. Середній розмір земель у них становив відповідно 2082,0 га, 118,3 та 0,44 га с/г угідь [10].

Зазначене свідчить про підвищення уваги до цього сектора економіки України, що має призвести до покращення стану сільського господарства, збільшення кількості продуктів харчування вітчизняного виробництва та підвищення його конкурентоспроможності. Фермерське господарство – особливий вид підприємницької діяльності громадян України, що полягає у виробництві, переробці та реалізації

сільськогосподарської продукції з метою одержання прибутку [8]. Відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства. Фермерське господарство передбачає самостійність господарювання з правом створення юридичної особи, яка може проводитись виключно громадянами України з використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва з метою отримання прибутку [8]. Фермерські господарства мають різні напрями спеціалізації, проте більшість з них займається вирощуванням зернових та олійних культур. Близько 4% фермерських господарств спеціалізується на вирощуванні тварин.

У своєму розвитку приватне фермерство в Україні пройшло декілька етапів. Перший етап (1990–1993р.р.) характеризується стрімким зростанням кількості фермерських господарств. Станом на 1 липня 1990 року в колишньому Радянському Союзі було створено 29,5 тисяч фермерських господарств, а в Україні діяло лише 12. Другий етап розвитку фермерства (1994–1999 рр.) проходив в умовах різкого погіршення економічної ситуації в країні. Найбільшою загрозою, з якою зіткнулись в цей період нові організаційні структури, стала відсутність накопичень і кредитних можливостей для придбання матеріально-технічних засобів. Це є однією з причин сповільнення росту кількості фермерів та росту числа розорених. Практика функціонування фермерських господарств в Україні показує, що за 1999 рік припинили свою діяльність близько 700 одиниць, або майже 2% від їх загальної кількості. З 2000 року знову спостерігається ріст кількості фермерських господарств, що пов'язано з прискоренням показників економічного зростання [11].

Особливостями фермерських господарств є відносно невеликий розмір, незначні капітальні вкладення необхідні для початку бізнесу, можливість ведення сімейного бізнесу та інші. Особливостями функціонування фермерських господарств в Україні, що стримують їх розвиток, є:

- неефективне державне регулювання, що стримує збільшення кількості фермерських господарств та процес формування «ефективного землевласника», через відсутність дієвих фінансових механізмів. Одним з інструментів для стимулювання може стати пільгове іпотечне кредитування фермерських господарств.

- складний правовий механізм отримання земельних ділянок для створення фермерського господарства та невизначеність суб'єктивного складу правовідносин приватної вартості на землю. Це питання залишається нерегульованим, що не сприяє збільшенню кількості сільськогосподарських виробників.

- відставання від сучасних тенденцій інноваційного розвитку, що є недоступним для більшості фермерів через високу вартість. Вирішення проблеми можливе шляхом банківського кредитування, проте в умовах економічної та політичної невизначеності для більшості фермерів банківське кредитування є недоступним.

- низький рівень юридичного супроводження та доступу до юридичних послуг на селі, що не дає впевненості у захисті прав фермерів при вирішенні земельних питань.

- відсутність єдиного кодифікаційного акта, який мав би змогу уніфікувати аграрне законодавство [2].

Таким чином, в сучасних умовах для вирішення проблем фермерських господарств необхідно підвищити державну підтримку шляхом впровадження цільових державних програм для придбання матеріально-технічної бази, будівництва, сировини та насіння. Нині дрібним фермерським господарствам складно конкурувати на розвинених аграрних ринках, оскільки фермери переважно мають невеликі товарні партії продукції, без необхідної доробки та дотримання вимог державних стандартів. Тож ціна на таку продукцію значно нижче від існуючої на ринку та відображається на кінцевих результатах діяльності. Тож пріоритетними напрямками розвитку фермерських господарств України має бути вирощування органічної продукції, що не зможуть зробити великі аграрні компанії, враховуючи масштаби їх виробництва.

Органічне сільське господарство пропонує альтернативну систему продовольства, яка здатна підвищити продуктивність сільського господарства, подолати брак продуктів харчування навіть у найбідніших регіонах світу, забезпечити соціальну справедливість і зберегти навколишнє середовище. Згідно з прогнозами FAO (Food and Agricultural Organisation) ООН зі зростанням органічного сільськогосподарського виробництва на 56% у країнах, що розвиваються, до 2030 р. можна буде повністю задовольнити потребу в продуктах харчування у цих країнах та подолати наслідки зміни клімату [5]. Відповідно до зазначеного дослідження, через неефективний спосіб ведення сільського господарства у країнах, що розвиваються, в атмосферу потрапляють 90% викидів закису азоту та 30% вуглецю, що є одним із чинників кліматичних змін.

Отже, органічне сільське господарство має забезпечити принципово новий вектор розвитку аграрного сектора економіки України, перевищити показники традиційного способу агровиробництва за критеріями врожайності, диверсифікації, економічної ефективності та зайнятості сільського населення. Федерація органічного руху України особливо наголошує, що ці переваги роблять

органічний спосіб виробництва особливо привабливим для дрібних фермерів, які в іншому випадку можуть опинитись під загрозою продовольчої та фінансової кризи [7]. На сьогодні розвиток органічного сільського господарства для України має відіграти принципово нову роль у розвитку економіки, забезпечити скорочення бідності та підвищення самозайнятості сільського населення, збільшення темпів економічного зростання та виходу на зовнішні ринки українських аграріїв. Згідно з дослідженнями, ринок органічних продуктів в світі демонструє тенденції до зростання. Нині розмір світового органічного ринку складає 62,9 млрд дол. США, за прогнозами, в 2020 р. він може досягнути 200–250 млрд дол. США. Щорічне зростання органічного ринку в країнах Європи становить близько 10%. Згідно з статистичними даними, органічний спосіб виробництва використовують близько 160 країн світу. Під органічне виробництво зайнято близько 1% світової площі сільськогосподарських земель, а у країнах Євросоюзу близько 3% сільськогосподарських угідь. За 2007-2018 роки площа сертифікованих земель світу зросла на 14,8%. Переважними лідерами за площею земель, зайнятих під органічним виробництвом, є Австралія – 12 млн га, Аргентина – 4,4 млн га і США – 1,95 млн га [5].

В Україні основні площі органічних сільськогосподарських угідь задіяні під вирощування зернових (пшениця, ячмінь, кукурудза) – 197 тис. га. Під олійні культури (соняшник і ріпак) відведено 67 тис. га. Площі під вирощування органічних овочів перевищують 8 тис. га, а під органічну картоплю – 1200 га. За площами, відведеними під вирощування органічних зернових, олійних та овочевих культур, а також органічної картоплі Україна входить до ТОП-10 виробників у світі. Зокрема, наша країна є сьома за площами зернових, п'ята – за площами олійних, дев'ята – за площами картоплі, десята – в рейтингу виробників овочевих культур [9]. Офіційні статистичні огляди IFOAM підтверджують, що якщо в 2002 р. в Україні було зареєстровано 31 господарство, що отримало статус "органічного", то в 2017 р. нараховувалось вже 375 органічних господарств, а загальна площа сільськогосподарських угідь, на яких ведеться органічне виробництво, склала 420000 га [6].

За нашими переконаннями, саме зараз Україна, володіючи значним сільськогосподарським потенціалом, може стати одним з ефективних конкурентів на зовнішньому ринку. По-перше, поява на вітчизняному ринку великих спеціалізованих підприємств здатна забезпечити розвиток органічного виробництва. По-друге, деякі науковці наголошують, що зменшення у попередні роки застосування засобів хімізації дозволить українським аграріям скоротити період переходу до органічного виробництва з 5-7 років (як у переважній більшості країн Європи) до 3-х років. По-третє, основною конкурентною перевагою як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках є зниження витрат виробництва. Це можливо за рахунок застосування ресурсозберігаючих технологій та підвищення рівня якості продукції. Саме це дозволить більшості українських виробників забезпечити високу конкурентоспроможність своєї продукції. Зазначене не лише призведе до імпортозаміщення продовольчих товарів, а й забезпечить покращення якості навколишнього природного середовища та якості життя населення. Суттєвим поштовхом до розвитку вітчизняного ринку органічної продукції має стати формування культури споживання органічних продуктів у пересічних споживачів. Згідно з даними, наведеними Федерацією органічного руху України, сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні почав розвиватись з початку 2000-х років, склавши: у 2004 році – 100 тис. євро, у 2005 році – 200 тис. євро, у 2006 році – 400 тис. євро, у 2007 – 500 тис. євро, у 2008 – 600 тис. євро, у 2009 – 1,2 млн євро, у 2010 – 2,4 млн євро, у 2011 р. цей показник зріс до 5,1 млн євро, у 2012 році – до 7,9 млн євро, у 2013 р. – до 12,2 млн євро, у 2014 р. – до 14,5 млн євро, у 2015 р. – до 17,5 млн євро, у 2016 р. – 21,2 млн євро, а у 2017 р. – 29,4 млн євро [6].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, підприємства агропромислового холдингу взаємодіючи між собою на контрактних умовах, в межах вертикально-інтегрованої структури обмежені рамками ціноутворення, виконання замовлень тощо. Подальші напрями розвитку міжфірмової інтеграції, зокрема вертикально-інтегрованих об'єднань мають бути реалізовані в зміцненні зв'язків з промисловістю та створенні ініціатив в галузі переробки сільськогосподарської продукції. Перспективою міжфірмової інтеграції може стати нова форма співпраці між вертикально-інтегрованими корпораціями з наявними внутрішньо-контрактними зв'язками та мережами малих сільськогосподарських підприємств у вигляді аграрних кооперативів та фермерських господарств. Розвиток органічного ринку має забезпечити ряд суттєвих переваг, основними з яких є наступні: отримання додаткового доходу фермерами; можливість доступу на міжнародні ринки сертифікованої органічної продукції; зменшення негативного впливу на довкілля, через зменшення викидів вуглецю; зниження ризику для здоров'я сільгоспвиробників та підвищення корисності продукції для споживачів, через зменшення використання пестицидів, гербіцидів та інших хімічних добрив; підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств та рівня зайнятості населення тощо. Досягнення зазначених переваг є можливим шляхом переходу до органічного способу виробництва продукції. Відповідно до зазначено способу виробництва можливо забезпечити високі показники економічного зростання, не ставлячи під загрозу навколишнє середовище та здоров'я нації. Перехід до такого типу виробництва є можливий шляхом: об'єднання зусиль всіх зацікавлених у виробництві та поширенні здорової, безпечної для споживання продукції; поширення культури вирощування та споживання органічної продукції, застосовуючи досвід високо розвинутих країн; державної підтримки у формуванні необхідного інституціонального середовища тощо.

Література

1. В Україні зросла кількість фермерських господарств та кооперативів. URL: <http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/v-ukraine-uvelichilos-chislo-fermerskikh-khozyaistv-i-kooperativov/#>. (дата звернення: 01.02.2019).
2. Гарбар В.В. Економічна сутність поняття сталого розвитку сільського господарства. *Економіка АПК*. 2014. № 1. С. 126-131.
3. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 29.11.2018).
4. Месель-Веселяк В. Я. Стан і перспективи розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері суспільної економіки. *Економіка АПК*. 2012. № 1. С. 13-29.
5. Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/7914-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html> (дата звернення: 31.01.2019).
6. Органік в Україні. *Федерація органічного руху України*. URL: <http://organic.com.ua/> (дата звернення: 01.02.2019).
7. Олійник В. «Біо», «еко», «natural» або «organic»? *Органічне та високорозвинуте виробництво в Україні*. URL: <http://infoindustria.com.ua/bio-ekonatural-abo-organic-psvedoorganichne-virobnitstvo-v-ukrayini/> (дата звернення: 05.02.2019).
8. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 № 973-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363.
9. Саблук П. Т. Інноваційна модель розвитку аграрного сектору економіки України та роль науки в її становленні. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. Серія: Економіка та менеджмент. 2016. № 9. С. 34-42.
10. Україна – 20-та в світі за органічними угіддями. URL: <http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/ukraina-20ya-v-mire-po-organicheskim-ugodiyam/> (дата звернення: 28.01.2019).
11. Яценко В. М. Економіко-правові засади функціонування фермерських господарств: *Зб. наук. пр. Уман. держ. аграр. ун-ту*. 2009. Вип. 72. С. 244-258.

References

1. "In Ukraine, the number of farms and cooperatives has increased", available at: <http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/v-ukraine-uvelichilos-chislo-fermerskikh-khozyaistv-i-kooperativov/#>. (access date February 01, 2019).
2. Harbar, V.V. (2014), "The economic essence of the concept of sustainable development of agriculture", *Ekonomika APK*, no. 1, pp. 126-131.
3. The State Statistics Service of Ukraine, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (access date November 29, 2018).
4. Mesel-Veseliak, V.Ya. (2012) "Status and prospects for development of the integration processes in the agrarian sphere of the social economy", *Ekonomika APK*, no. 1, pp. 13-29.
5. Maslak, O. "Problems and prospects of farming in Ukraine", available at: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/7914-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html> (access date January 31, 2019).
6. "Organic in Ukraine", *Federatsiia orhanichnoho rukhu Ukrainy*, available at: <http://organic.com.ua/>. (access date February 01, 2019).
7. Oliinyk, V. "«Bio», «eco», «natural» or «organic»?", *Organichne ta vysokorozvynute vyrobnytstvo v Ukraini*, available at: <http://infoindustria.com.ua/bio-ekonatural-abo-organic-psvedoorganichne-virobnitstvo-v-ukrayini/> (access date February 05, 2019).
8. Verkhovna Rada of Ukraine (2003), Law of Ukraine "On Farmers" of 19.06.2003 № 973-IV, *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy*, no. 45, art. 363.
9. Sabluk, P.T. (2016), "Innovative development model of the agrarian sector of the Ukrainian economy and the role of science in its formation", *Problemy innovatsiino-investytsiinoho rozvytku*. Serii: *Ekonomika ta menedzhment*, no. 9, pp. 34-42.
10. "Ukraine is the 20-th largest organic land in the world", available at: <http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/ukraina-20ya-v-mire-po-organicheskim-ugodiyam/> (access date January 28, 2019).
11. Yatsenko, V.M. (2009), "Economic and legal principles of the functioning of farms", *Zb. nauk. pr. Uman. derzh. agrar. un-tu*, iss. 72, pp. 244-258.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2019 р.

Рецензент: д.е.н., доцент кафедри підприємництва Київського національного університету імені Тараса Шевченка М.М. Бердар